

AXUND MOLLA MƏHƏMMƏD PİŞNAMAZZADƏNİN İSLAMÇILIQ VƏ MİLLİ MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ¹,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
faikalekperov@mail.ru*

***Xülasə.** Məqalədə göstərilir ki, şeyxülislam, axund, molla Məhəmməd Pişnamazzadə din xadimi olsa da, dünyəvi elmlərə də xüsusi diqqət yetirmiş, yeni üsullu təhsil və maarifçilik sahəsində çox böyük xidmətlər göstərmişdir. İlk dövrlərdə Pişnamazzadəni daha çox İslamla bağlı yeniləşmənin tərəfdarı kimi görürük. Onun İslam dininə yanaşması dövrün şərtlərindən də irəli gələrək bütün müsəlmanların oyanışına köklənmişdir. Ancaq zamanla çar Rusiyası müsəlmanlarının, o cümlədən türk müsəlman əhalinin maariflənməsinə diqqət yetirən Pişnamazzadə, bununla da, çar jandarmeriyasının diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan onun fəaliyyətində islamçılıqla yanaşı, türklük meyillərinin güclü olması da şübhəsizdir. Hər halda onun Azərbaycan türk təşkilatı “Difai”nin tanınmış simlərindən biri olması təsadüfi deyildir.*

Sadəcə, Pişnamazzadənin dünyagörüşündə islamçılıq və türklüyə münasibətdə birinci daha ön planda olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq da o, İslam dini mərkəzli ümmətçi birliyin tərəfdarı olmuş, vahid İslam-türk dövlətini müdafiə etmişdir. Əgər ilk dövrlərdə Pişnamazzadənin islamçılıqla bağlı baxışları keçərli idisə, zamanla türklük və demokratiya məsələlərinin önə çıxması vəziyyəti dəyişmişdir. Bu baxımdan onun Azərbaycanı müstəqil dövlətdən daha çox vahid türk-İslam dövlətinin tərkib hissəsi kimi görməsi türk demokratları ilə yollarını tamamilə ayırmasına səbəb olmuşdur.

Bütövlükdə, Pişnamazzadə şeyxülislam və vətənpərvər Azərbaycan türkü kimi adını tarixə yazdırmağı bacarmışdır.

***AÇAR SÖZLƏR:** milli maarifçilik, islamçılıq, Difai, şeyxülislam, İslam birliyi, Azərbaycan Cümhuriyyəti.*

¹ <http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Фаиг Алекберлы

ИСЛАМИЗМ И НАЦИОНАЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АХУНДА МОЛЛА МОХАММЕДА ПИШНАМАЗЗАДЕ

Резюме. В статье показано, что, хотя Шейхульислам, Ахунд, Молла Мухаммад Пишнамаззаде был священнослужителем, он также уделял особое внимание светским наукам и оказал большие услуги в области новометодного образования и просвещения. В первые дни мы видим Пишнамаззаде как сторонника инноваций, связанных с исламом. Его подход к исламской религии основывался на условиях того времени и коренился в пробуждении всех мусульман. Однако со временем Пишнамаззаде, уделявший внимание просвещению мусульман царской России, в том числе турецкого мусульманского населения, привлек внимание и царской жандармерии. С этой точки зрения не вызывает сомнений, что помимо ислама в его деятельности сильны тюркские тенденции. В любом случае неслучайно он был одним из известных членов азербайджано-турецкой организации «Дифаи».

Но в мировоззрении Пишнамаззаде по отношению к исламу и турецкости первое было более заметно. В результате этого он стал сторонником умматистского единства, основанного на исламской религии, и защищал единое исламско-турецкое государство. Если взгляды Пишнамаззаде на исламизм были приемлемы в первые дни, то со временем ситуация изменилась, когда на первый план вышли вопросы турецкости и демократии. В связи с этим его взгляд на Азербайджан как на часть единого турецко-исламского государства, а не как на независимое государство, заставил его полностью разойтись с турецкими демократами. В общем, Пишнамаззаде сумел вписать свое имя в историю как шейхульислам и патриотический азербайджанский тюрк.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: национальное просвещение, исламизм, Дифаи, Шейхульислам, Исламское единство, Азербайджанская Республика.

Faig Alakbarli

ISLAMISM AND NATIONAL ENLIGHTENMENT ACTIVITY OF AKHUND MOLLA MUHAMMAD PISHNAMAZZADE

Summary. The article shows that even Sheikhulislam, Akhund, Molla Muhammad Pishnamazzade was a cleric, he also paid special attention to secular sciences and rendered great services in the field of new method education and enlightenment. In the early days, we see Pishnamazzadeh as a supporter of innovation related to Islam. His approach to the Islamic religion was based on the conditions of the time and rooted in the awakening of all Muslims. However, over time, Pishnamazzade, who paid attention to

the education of the Muslims of Tsarist Russia, including the Turkish Muslim population, also attracted the attention of the Tsarist gendarmerie. From this point of view, there is no doubt that in addition to Islam, Turkish tendencies are strong in his activities. In any case, it was no coincidence that he was one of the well-known members of the Azerbaijani Turkish organization Difai.

But in the worldview of Pishnamazzade in relation to Islamism and Turkishness the former was more prominent. As a result of this, he became a supporter of the ummatist unity centered on the Islamic religion and defended a single Islamic-Turkish state. If Pishnamazzade's views on Islamism were valid in the early days, the situation has changed over time as the issues of Turkishness and democracy came to the fore. In this regard, his view of Azerbaijan as a part of a single Turkish-Islamic state rather than an independent state caused him to completely part ways with the Turkish democrats. All in all, Pishnamazzade managed to write his name in history as a sheikhulislam and patriotic Azerbaijani Turk.

KEY WORDS: national enlightenment, Islamism, Difai, Sheikhuslam, Islamic unity, Republic of Azerbaijan.

Giriş.

Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd Əli oğlu Pişnamazzadə 1853-cü il mayın 15-də Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Pişnamazzadələrin mənəblərə məlum olan ilk böyük nümayəndəsi Molla Hüseyn Pişnamazzadədir. Molla Hüseyn Gəncədə Şah Abbas məscidində yerləşən mədrəsədə Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Sadıq Fani ilə birlikdə Mirzə Fətəli Axundzadə, Şeyx İbrahim Şeyxzamanlı Qüdsi və başqalarına dərs demişdir [1, s.117]. Məhəmməd Pişnamazzadə də babası Molla Hüseynlə atası Molla Əli kimi İslama və türklüyə bağlı şəxsiyyət kimi formalaşmışdır. İlk təhsilini Gəncə mədrəsəsində alan M.Pişnamazzadə daha sonra ali ruhani dərəcə almaq üçün Təbrizə göndərilmişdi. Onun Təbrizdə Ayətullah Mirzə Cavad Ağa Müctəhid, Ayətullah Mirzə Baqir Müctəhid və başqa alimlərdən dini dərslər aldığı qeyd olunur [2, s.81].

1883-cü ildə Təbrizdə ali ruhani təhsilini başa vuran Pişnamazzadəyə Tiflisdə ali dini biliklər aldığı təsdiq edən şəhadətnamə verilmişdir. 1892-ci ildə Gəncə “Cümə” məscidinə baş molla təyin olunan Məhəmməd Pişnamazzadə qısa müddət ərzində savadlı, bacarıqlı ruhani kimi böyük hörmət qazanmış, bir il sonra Tiflis Vilayət Ruhani Məclisinin üzvü seçilmişdir. Tiflisdə ruhani xadim kimi tanındıqdan bir müddət sonra M.Pişnamazzadə 1895-ci ildə Gəncə Vilayət Ruhani Məclisinin rəhbəri təyin olunmuşdur [3, s.75].

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə din xadimi olsa da, dünyəvi elmlərə də xüsusi diqqət yetirmiş, yeni üsullu təhsil və maarifçilik sahəsində xidmətlər göstərmişdir. Ceyhun Nəbi yazır ki, 1896-cı ildə onun tərəfindən təsis edilən “Məktəbül-Xeyriyyə” (Xeyriyyə Məktəbi) o dövrdə Quzey Azərbaycanda öz fəaliyyətinə görə əsas milli təhsil ocağı idi: “Onun əsas qayəsi millətin maariflənməsi və cəhalət bütünü dağıtmaq idi. Bu məktəbdə Axund Məhəmməd babası Mövlana Hüseyn Pişnamazzadənin tutduğu xətti davam etdirirdi və dünyəviliyin inkişaf etdirilməsində maraqlı idi. Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin təsisçisi və rəhbəri olduğu “Məktəbül-Xeyriyyə”də təkcə Azərbaycandan yox, Osmanlıdan olan müəllimlər də fəaliyyət göstərirdi” [4]. Türk dünyasının tanınmış şair-filosofu Hüseyn Cavid də Abdulla Tofiq Surun ölümü ilə bağlı yazdığı məqalədə qeyd edirdi ki, “Məktəbül-Xeyriyyə”

1900-cü ilə kimi milli məktəb formasında fəaliyyət göstərmiş, sonra rus-müsəlman məktəbinə çevrilib [5, s.217-218].

Xeyriyyə məktəbinin milli məktəb formasından uzaqlaşmasına səbəb kimi Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin 1900-cü ildə həbs olunub, sürgünə göndərilməsi ilə izah etmək olar. Bu məsələ ilə bağlı Hüseynqulu Məmmədli yazır: “Axundun mütərəqqi fikirləri və təhsil sistemində dünyəvi elmlərə üstünlük verməsi çar üsul-idarəsinin diqqətini çəkirdi. Lakin o qorxmur, imperiyanın Azərbaycan siyasətini tənqid etməkdən heç vaxt çəkinmirdi. Çoxlarının pıçıltıyla dediklərini Məhəmmədəli Pişnamazzadə ucadan deyir, hətta təbliğ edirdi. İnciləbi ruhda apardığı antiimperiya təbliğatı hakimiyyət orqanlarında qorxu və çaşqınlıq yaradırdı. Buna görə də o, tərəqqipərvər əməlinə və maarifçilik fəaliyyətinə görə təqib olunmağa başlayır. 1890-cı ilin dekabr ayında Axundun yaşadığı evdə polis tərəfindən axtarış aparılır. Türkiyə və İran hökumətləri ilə əlaqə saxladığına və hər iki hökumətin ziyalıları ilə ünsiyyətinə görə günahlandırılır. Guya Axund Qafqazda Rusiyaya qarşı ixtilaf hazırlayır və hökumətə qarşı əks təbliğat aparır. Bu “günahlar” üstündə Axund həbs olunur. M.Pişnamazzadə ilə birlikdə 37 nəfər azərbaycanlı ziyalı da “qiyama hazırlaşdıqları” bəhanə edilərək həbs olunurlar. Axund Məhəmmədəli və üləmalardan üç nəfər Türkiyəyə sürgünə göndərilir. İki il sonra onlar əfv edilib, vətənə qayıdırlar” [6, s.115]. H.Məmmədlinin iddiasına görə, M.Pişnamazzadə və bir neçə əqidədaşı 1890-cı ildə həbs olunaraq sürgünə göndərilib, iki il sonra da əfv edilib vətənə qayıdıblar. Onun bu iddiasını Fuad Nurullayev də təkrarlamışdır [3, s.76].

Ancaq Eldar Əziziova görə, M.Pişnamazzadə Qacarların və Osmanlının xeyrinə təbliğatda ittiham edilərək 1900-cü ildə Türkiyəyə sürgün olunmuşdur [7, s.61]. Bircə də Pişnamazzadə ilk dəfə 1900-1902-ci illərdə Türkiyədə sürgün həyatı yaşamışdır. Çünki onun 1900-1902-ci illərdə sürgün həyatı dövründə “Məktəbül-Xeyriyyə” də çox keçmədən “Rus-Tatar” məktəbinə çevrilmişdir.

Türkiyəyə sürgünündən qayıtdıqdan sonra ruhaniliklə yanaşı, yenə də müəllimlik və maarifçilik fəaliyyətini davam etdirən Pişnamazzadə qardaşı Axund Hüseyn Pişnamazzadənin rəhbəri olduğu “Mədrəseyi-Ruhaniyyə”də dərslər keçmişdir. Yeni üsullu təhsil verən “Üsuli-Cədid” məktəblərinin tərəfdarı olan Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə sayəsində 1900-cü illərin sonlarına doğru Gəncə və Gəncə ətrafında (Gəncə, Çobanabdallı, Borsunlu, Aşağı Ayıblı, Morul, Qarabağlar, Qazax, Sarıtəpə, Əhmədbəyli, Qovlara-Sarı) çağdaş tipli məktəblər açılmışdır. Həmin məktəblərdə Türkiyədə təhsil alıb gəlmiş Hüseyn Cavid, Abdulla Tofiq Sur, Axund Ələsgər Poladzadə, Həmid bəy Yusifbəyli, Rza bəy Qaraşarov, Mirzə Məhəmməd Axundov, Mirzə Abbas Abbaszadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, İdris Axundzadə və başqaları dərslər demişdir.

O, 1906-cı ildə ikinci dəfə Gəncə Vilayət Ruhani Məclisinin başçısı təyin olunmuşdur. Həmin dini qurumun rəhbəri kimi o, maarifçilik və təhsil sahəsində çalışmaqla yanaşı, Quzey Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatında da fəal iştirak etmişdir. Xüsusilə də, çar Rusiyasının Milli Azadlıq Hərəkatlarını boğmaq üçün ortaya atdığı erməni-müsəlman münaqişəsi zamanı türk-müsəlman əhalinin müdafiəsində böyük əmək sərf etmişdir. Bununla bağlı Ceyhun Nəbi yazır: “Ermənilərin aktivləşməsi, müsəlmanlara qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirmələri Gəncədə ziyalıları, elm adamlarını, böyük hörmət sahiblərini və dini camiyəni onlara qarşı hərəkatə keçməyə vadar etmişdi. Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə milli işlərin önündə gedən əsas din xadimi idi. Çox çətin, məsuliyyətli qərarların və fətvaların arxasında

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin imzası dayanırdı. Xalqda ona qarşı böyük inam var idi. Onun həbs və sürgün həyatı yaşaması, xalqda onun təmizliyi və əqidə adamı olması ilə bağlı fikir formalaşdırmışdı. Gəncə şəhərində milli işlərin önündə gedən Ələkbər bəy Rəfibəyli ilə birlikdə Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə əsas şəxslər sayılırdılar” [4].

Qeyd edək ki, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman münaqişəsi zamanı Gəncə şəhəri ermənilərə və havadarlarına qarşı güc göstərən əsas mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə türk-müsəlman əhalinin müdafiəsində mühüm rol oynayan “Difai” təşkilatının Əhməd bəy Ağaoğlunun başçılığı ilə Şuşadan sonra Gəncədə əsas heyəti təsis edilmişdir. Partiyanın Gəncə rəhbərliyində Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Ələsgər və Ələkbər bəy Xasməmmədov qardaşları (hər ikisi hüquqşünas), Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Mirzə Məhəmməd Axundov, Nağı Şeyxzamanlı və başqaları təmsil olunmuşdur [8, s.11-12]. Bu partiyanın Gəncə şöbəsinin rəhbəri rəsmi sənədlərdə bəzən Ələkbər bəy Rəfibəyli, bəzən də Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə göstərilmişdir. İradə Bağirova yazır ki, partiyanın ən aktiv şöbələrindən biri Gəncə komitəsi idi. Komitənin sədri M.M.Pişnamazzadə, sədr müavini isə Ələkbər bəy Rəfibəyli olmuşdur [9, s.129]. Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi podpolkovnik Başinskiyin “Difai” partiyasının üzvləri haqqında 31 oktyabr 1909-cu il tarixli məruzəsindən də aydın olur ki, “Difai” partiyasının Yelizavetpol komitəsinin sədri Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə olmuşdur [10, s.331]. Əhməd Əhmədov “Azərbaycan türkləri 1905-ci il inqilabında” yazır ki, “Difai”nin Gəncə şöbəsinin sədri M.M.Pişnamazzadə, sədrin müavini isə Ələkbər bəy Rəfibəyli olmuşdur [11, s.289].

“Difai” partiyası siyasi bir təşkilat olmaqla yanaşı, türk-müsəlman əhalinin çar məmurları tərəfindən əzilən haqlarına qarşı intiqamçı təşkilat idi. “Difai” partiyasının türk-müsəlman əhalisi qarşısında cinayətlərinə görə ölüm cəzasına məhkum etdiyi şəxslərin qətlərini din xadimləri, o cümlədən Pişnamazzadə şəriətə uyğun olaraq əsaslandırmışlar. “Difai” partiyasının intiqam almaq istədiyi şəxslərin siyahısında birinci yeri V.N.Qoloşşapovun sabiq dəftərxana müdiri Kleşşinski tuturdu. Onu ölüm cəzasına Şuşa komitəsi məhkum etmiş, hökmün icrası isə A.M.Pişnamazzadənin başçılıq etdiyi Yelizavetpol komitəsinə həvalə edilmişdi. Bu barədə Cavanşir qəzasının 2-ci sahəsinin pristavı İsmayıl bəy Qəhrəmanbəyov Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasındakı köməkçisi rotmistr Kornilova izahatında məlumat vermişdi [11, s.282].

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə ilə birlikdə Gəncədə aparılan bu işlərdə “Difai”nin sənəd işlərinə baxan (“Difai”nin möhürü də onda idi, qətlərdən sonra üzərində təşkilatın möhürü olan broşuralar yayılırdı) katibi Mirzə Məhəmməd Axundzadə, Həmid bəy Yusifbəyli, Ələsgər bəy Xasməmmədov əsas şəxslər sayılırdı. Məhz sonralar çar polis məmurları əsasən bu dörd şəxsin evində axtarış aparmış, ideoloji ədəbiyyat və müxtəlif sənədlər aşkar etmişdilər. Çarizm tərəfindən “Difai”nin Yelizavetpoldakı təşkilatının tamamilə aradan qaldırılması göstərişi isə 1908-ci il iyununda verilmişdi. Xüsusilə də, 1908-ci il iyunun 23-dən 24-nə keçən gecə Gəncədə kütləvi axtarışlar aparılmışdı. Axtarışlar zamanı M.M.Pişnamazzadə, Ə.Rəfibəyov, Ə.Xasməmmədov, M.Q.Rəfiyev və H.Usubbəyovun evlərində rus, fransız və türk dillərində çoxlu miqdarda inqilabi ədəbiyyat aşkar edilmişdi [12].

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə evində aşkarlanan sənədlərə, kitablara və bütünlükdə fəaliyyətinə görə 1908-ci ilin iyulunda bir il müddətinə Kazana sürgün olunmuşdu. O, sürgündə olduğu

müddətdə Həştərxanda nəşr olunan “Həmiyyət”, “Günəş”, “Burhani-tərəqqi” kimi qəzetlərdə məqalələrlə çıxış etmiş, müsəlman qızların təhsilə yiyələnmələri üçün məktəblər daxilində xüsusi söhbətlər açmışdır [3, s.77].

Birillik Kazan sürgünündən qayıdıb öncə Gəncəyə, oradan da Tiflisə gedən Axund Məhəmməd Pişnamazzadə 1909-cu il iyun ayının 20-də Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin üzvü seçilmişdir. Bu hadisədən az sonra Şeyxülislam Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi tutduğu vəzifəsindən istefa vermiş, onun yerinə Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə müvəqqəti olaraq təyin edilmişdir [6, s.116].

Ancaq bu təyinatdan sonra da çar Rusiyasının polis məmurları onu nəzarət altında saxlamağa davam etmişlər. Çar Rusiyası jandarmının 1912-ci ilin fevral ayında tərtib edilmiş məlumatlarının birində onun haqqında yazılmışdır: “O, müsəlman aləmində əsas və görkəmli ictimai xadimlərdən biri hesab edilir. Qafqaz diyarı hüdudlarında müsəlman üsuli-cədid məktəblərinin, kitabxana-qiraətxanaların və müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasının təşəbbüsçüsüdür. Öz əsərlərində, məqalələrində və ictimai yerlərdə söylədiyi nitqlərində müsəlmanları birləşməyə və milli tayfa davalarına son qoymağa çağırırdı. Pişnamazzadə öz baxışlarına görə mütərəqqi müsəlman və eyni zamanda yüksək dərəcədə dindar, ciddi adamdır, müsəlman ruhaniləri arasında və cəmiyyətdə görkəmli mövqeyinə müvafiq olaraq qapalı, sadə və ayıq-sayıq həyat tərzi keçirir. Heç bir əyləncə yerinə getmir, kübar dairələrdə dolaşmır. Bac-xərac və rüşvət almaqla məşğul olmur, çünki bunlar onun xalq xadimi və idealist əqidələrinə ziddir və ümumiyyətlə, onun xarakterinə yabançıdır” [13; 7, s.61].

1914-cü ildə Tiflisə gələn çar II Nikolay həm şiə müsəlmanlarının lideri, şeyxülislam vəzifəsini icra edən Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə ilə, həm də sünni müsəlmanlarının lideri müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbovla görüşmüş, onların çıxışlarını dinləmiş və onların simasında bütün müsəlmanları salamlamışdır. Bu hadisədən bir müddət sonra, 1915-ci ilin yanvarın 14-də Daxili İşlər İdarəsinin təqdimatına əsasən imperator II Nikolay tərəfindən Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin sədri və Zaqafqaziya şeyxülislamı vəzifəsinə rəsmən təsdiqlənmişdir [6, s.118; 10, s.290].

O dövrdə belə bir fikir yayılmışdı ki, guya həmin vəzifəyə Ruhani İdarəsindən Molla Məhəmməd Axundzadə adlı şəxs təyin olunub. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “İqbal” qəzetinin 13 fevral 1915-ci il tarixində dərc olunmuş “Şeyxülislamın təsdiqi münasibətilə” adlı məqaləsində həmin hadisəyə aydınlıq gətirmişdi. Rəsulzadə yazırdı: “İlk nəzərdə öylə görünüyordu ki, guya hal-hazırda Şeyxülislam olan zat Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə cənabları məqamından əzl edilmişlər də, yerinə başqa birisi: Molla Məhəmməd Axundzadə nəsb olunmuşlardır. İdareyi-ruhaniyyə əzasından Molla Məhəmməd Axundzadə adında birisinin mövcud olmadığına nəzərdəki bu şübhəni bittəbii bərtərəf edib Pişnamazzadə əvəzinə teleqraf səhvi olaraq Axundzadə deyə yazıldığını ehtimalın verdiriyordu. Öylə də oldu. Sonradan gələn xəbərlərdən vüzuhiyə anlaşıldı ki, şiəlik məqamına nəsb və təsdiq olunan hal-hazırda məzkur məqamı işğal etməkdə olan zat özü, yəni Pişnamazzadə cənablarıdır [14, s.74].

Rəsulzadə bildirirdi ki, Pişnamazzadə cənabları bu vaxta qədər şiəlik məqamında yalnız Şeyxülislam vəzifəsini icra edirdi və bunun səbəbi də var idi. O yazırdı: “Rusiyalıların ümid və

arzularını ələnən-izhar edib hər millətin istədigini tələb etməyə məxsus olan illərdə, yəni 1905, 1906 sənələrində müsəlmanlar arasında böyük bir cərəyan hasil olub və bu cərəyan şeyxlik və müftilik mənsəbinə təyin olunacaq zatların müsəlmanlar tərəfindən intixab olunmasını tələb və bunun üçün Zaqafqaziya müsəlmanları hökumətə müraciət eləmişlərdi. Şeyxülislamlıq məqamının münhəll qalması münasibətilə meydana çıxan bu məsələ yuxarıda məzkur sənələrdə gərək müsəlman mətbuatı və gərək başqa milli məhfillərə bir çox müzakirələrə meydan vermişdi. O vaxtın mətbuatına inikas edən arzuyi-milli şeyxülislamlıqda imdiki üsulun iqtiza elədigindən daha artıq bir milliyyət və müsəlman xəlqi ilə mərbutiyyət cəhətlərini düşünməkdə idi. Ruhanilərə hələ onların başçısı olan şeyxlər və müftilər ilə cəmaətin arasında yaxın bir rabitə və ruhani bir əlaqə bulundurmaq üçün Zaqafqaziya müsəlman əfkari-ümumiyyəsi hökumətdən istəmişdi ki, şeyxülislamların əhali tərəfindən intixabına müsaidə verilsin. Bu məqsədlə Bakıdan və Zaqafqaziyanın sair nöqtələrindən böyük bir heyət Tiflisə getmiş və Cənibin həzrətlərindən xahiş etmişlərdi ki, onların bu arzusunu məqamati-aliləyə yetirib istədiklərini hasil etməyə səy buyursunlar. Cənibin məhafilində o sıralarda müsəlmanların təbii olan bu arzularına hüsni-nəzərlə baxıb söz verilmişdi ki, bu xüsusda Petroqrada ilə lazım gələn müzakirətdə bulunulsun. Bittəbi dövlətə mühüm bir məsələ təşkil edən bu xüsusun həllini haman tez bir zamanda gözləmək olmaz idi. Məmafiyə bu məsələnin həlli bəbətə olan bir çox digər mühüm dövləti məsələlər zümərəsinə keçmiş kibi sayılmaqda idi. Hətta bir aralıq Zaqafqaziya müsəlman əfkari-ümumiyyəsi məsələnin istədikləri kibi həll olunacağına ümidvar kibi görünmüş, ilk intixab olunacaq həqiqi müsəlman şeyxinin şəxsindən belə bəhs etmiş, bəzi namizədlər də göstərilmişdi.

Namizədlər miyanında Molla Məhəmməd Pişnamazzadə cənabları dəxi var idilər. Pişnamazzadə cənabları əslən gəncəli olub Qafqasiyanın münəvvər və iqtizai zəmanə aşına üləməsmədən ədd olunmaqda idi. Üsuli-cədid məktəbləri həqqində bir çox məsəisi görülmüşdür. Böylə olmaqla bərabər məsələnin əsasən həllini gözləməkdə olan müsəlmanlar Pişnamazzadə cənablarımn yalnız müvəqqədən təyini iltizam etmişlər və buna müvəffəq olmuşlardı. Məqsəd məsələnin dinali-milliyəyə müvafiq həllini gözləməkdən ibarət idi. Pişnamazzadənin şeyxülislamlığa degil, şeyxülislamlıq vəzifəsini ifayə təyin olunması və bu sifəti illərə saxlaması ilə denilmək istənir ki, bundan sonra şeyxülislam olacaq zat yeni üsul ilə hissi-milli intixabı ilə olmalıdır. Bu intixab əsl müsbət olaraq həll edilincəyə qədər bu məqamda olan zat əsil degil, fər kibi qalacaqdır. Fəqət artıq bir əmri-vaqə şəklini alan təsdiq göstəriyor ki, bir çox zamanlarda və sürüncinədə qaldıqdan sonra məsələ qəti bir surətdə həll edilmişdir. Fəqət heyhat ki, bu həll amali-milliyənin tələb elədiyi vəchlə degil, onun əksinə vaqə olmuşdur. Şeyxülislamlıqların intixabi-milli surətilə olması yalnız Zaqafqaziya müsəlmanlarının tələbini degil, bütün Rusiya islamlarının ümumi bir arzusunu təşkil etməkdədir. Bu arzunun ən şamil və ən kamil bir şəkil və ibarəsini Ümumrusiya müsəlmanları idarəsinin məşhur qətnaməsi göstərməkdədir. Rüşəyi-ruhaniyyənin milliləşdirilməsi və onların cəmaət tərəfindən intixabı bütün Rusiya islamlarının əxzi-amalını təşkil etməkdədir. Rusiya müsəlman mətbuatı tədqiq olunacaq olursa, bu amalın zaman-zaman meydana çıxıb da ən qızğın bəhslərə meydan verdigi görünər.

Ümuri-ruhaniyyəyə aid keçən sənə ehqaq edən Petroqrada müsəlman beyni münasibətilə vaqə olan nəşriyyatda da bu xüsus haman görünməkdə idi. İmdiki müdhiş bu müharibənin nəticəsində var-yoxunu vətən müdafiəsinə həsr edərək hər kəsin ürəgində bəslədiyi ən böyük amali haman düşməni

basdıqdan sonra Rusiyaya böyük islahat dövrü gələcəyinə iman etməkdən ibarətdir. Müsəlmanlar kəza gözləyərlərdi ki, ümumi imtahan nəticəsində gələcək səadətli günlər onların da üzünü güldürsün. Onlar da arzu edərlərdi ki, milli ümidlərinə yetişmək üçün qarşılarında bir dürlü mane görməsinlər. Fəqət heyhat ki, şeyxülislamıq əsasına təəllüq edən yuxarıdakı əsaslı məsələnin məlum şəkildə həlli başqa bir təmayilin mövsif bir əlamətidir. Buradan yalnız bir nəticə çıxarmaq qalıbdır ki, o da amali-milliyəmizin hədəfə aldığı biganəlik daşa toxunmuş olduğudur. Əlbəttə, bununla ümidimizi kəsər edib də tamamilə məyus olmayalım. Biləlim ki, hər bir ana kibi Rusiya da ancaq ağlayan cocuqlarına süd verir” [15].

Məlum olduğu kimi, Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin şeyxülislamıq fəaliyyəti müddətində Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsinə qoşulmuş, bütün müsəlmanları da bu müharibədə Rusiyaya qarşı cihad elan etməyə dəvət etmişdi. F.Nurullayev yazır ki, həmin dövrdə azərbaycanlı, yəni türk-müsəlman din xadimləri iki səbəbdən Osmanlı Türkiyəsini müdafiə edirdilər: “Birincisi, Türkiyə İslam dövləti idi, Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı olmaqla mütərəqqi din xadimlərinin və müsavətçilərin mübarizəsini dəstəkləyirdi. İkincisi, Türkiyə çar Rusiyasından fərqli olaraq Azərbaycanda erməni qırğınlarına birmənalı münasibət bəsləyirdi. Azərbaycanlı müsəlmanların İslam dövlətlərindən biri olan Türkiyəni müdafiə etməsindən narahat olan çar Rusiyası din xadimlərindən istifadə etməyə çalışırdı. Çar məmurları müsəlman din xadimlərini daim nəzarətdə saxlayır, onların atdığı hər addımı izləyirdi. Zor işlətməklə müsəlman din rəhbərlərini cihad və fətveya qarşı çıxararaq qəzetlərdə müsahibələrini dərc etdirirdilər” [3, s.77-78].

1915-ci ildə Türkiyənin Ərdəhan və Qars mahallarında gedən döyüşlər nəticəsində hər iki valideynini itirmiş kimsəsiz uşaqların qayğısına qalmaq məqsədi ilə Qafqaz Şeyxülislamı Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin “Son xəbər” qəzetinin 1915-ci il 7-ci nömrəsində bir elanı dərc olunur. Şeyxülislam müsəlmanlardan xahiş edirdi ki, bu il orucluq bayramında Qafqaz müsəlmanları fitrə-sədəqələrini başqa yerə verməyib ruhanilər və qazılar vasitəsilə Tiflisə göndərsinlər. Toplanacaq bu fitrə-sədəqələr hesabına Tiflisdə “Yetimlər evi” açılacaq, orada Ərdəhan və Qars döyüşləri nəticəsində hər iki valideynini itirən uşaqlar saxlanılıb, onlara təlim-tərbiyə veriləcəkdir. Şeyxülislamın təklifi müsəlmanlar tərəfindən razılıqla qarşılır. Hətta Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə Əhməd Cavadla birlikdə qapı-qapı gəzərək onları varlıların evində yerləşdirirdilər. Bu hadisə bu gün də Gəncədə bir çox insanların xatirəsində yaşayır [3, s.79]. Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə rəhbərlik etdiyi idarə də daxil olmaqla xeyriyyəçilik işini davam etdirirdi. İmkansızlara yardımlarda bulunur, maaşlarından xeyriyyə işlərinə sərf edir, əsirlərin, onların övladlarının yaşaması üçün əllərindən gələni edirdilər.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilab baş verdikdən sonra idarəetmə orqanlarında pərakəndəlik yarandıqda Gəncədə sabitlik yaradan qüvvə Gəncə Müsəlman Milli Komitəsi idi. Müxtəlif siyasi baxışları (millətçi, solçu, sağçı və b.) müdafiə edənlər Gəncə Müsəlman Milli Komitəsi ətrafında birləşmişdilər. Nağı Şeyxzamanlı yazırdı ki, Milli Komitənin qərarına əsasən Nəsim bəyin başçılığı ilə 5 nəfərlik icra heyəti yaranmışdı: 1. Nəsim bəy Yusifbəyli (Türk Ədəni-Mərkəziyyət partiyasının sədri); 2. H.F. (podpolkovnik, zabitlərin təmsilçisi); 3. Aslan bəy Səfikürdlü (sosialistlərin təmsilçisi); 4. Pişnamazzadə Molla Məhəmməd (Şeyxülislam, İslam dininin təmsilçisi); 5. Əhməd Cavad (gənclərin təmsilçisi) [16, s.32].

Eyni zamanda, həmin dövrdə Gəncədə Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin rəhbərliyi altında “İttihadi-İslam” adlı cəmiyyət fəaliyyət göstərirdi. Xudadat bəy Rəfibəyli kimi Gəncənin sayılıb-seçilən şəxsləri orada təmsil olunurdu. 1918-ci ilin yanvarında Rusiyada Müsəlmanlıq Partiyası ilə “İttihadi-İslam” Cəmiyyəti birləşib, “İttihadi-İslam – Rusiyada Müsəlmanlıq” adlandı. Bakıda daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri mart soyqırımından sonra partiyanın fəaliyyəti, əsasən, Zaqafqaziya Seymində təmsil olunan müsəlman fraksiyası çərçivəsində davam edirdi [10, s.72].

1917-ci ilin ortalarından etibarən Gəncə-Qazax ərazisində bolşevik dəstələri bəylərin, mülk sahiblərinin evlərinə, mülklərinə basqın edir, ailələrini, özlərini qətlə yetirirdilər. Zəyəmdə böyük mülk sahibi, qeydiyyatda ən böyük mülk sahibi olan Zülqədərliyə ailə üzvlərinin basqına məruz qalması və onların başçısı sayılan Allahyar bəy Zülqədərliyə öldürülməsi insanları sarsıtmışdı. Gəncədə bu tipli hadisələrin qarşısını almaq üçün din adamlarından və ziyalılarından ibarət iki qrup yaradılmışdı və onlar Zəyəmə göndərilmişdi. Mollalardan və tacirlərdən ibarət heyətə Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə, müəllimlərdən və ziyalılarından ibarət heyətə isə Osmanlı zabiti Hüsəməddin Tuğac başçılıq etmişdir [16, s.42].

Qeyd edək ki, 1918-ci il yanvarın 8-də Şəmkir stansiyasında Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinə aid qüvvələr çar Rusiyasının əsgərlərini zor gücünə tərksilah etmişdi. Bu hadisə zamanı orada şəhid olmuş əsgərlərin dəfnində həm Şeyxülislam, həm də Gəncə Milli Komitəsinin icra heyətinin əsas şəxslərindən biri kimi Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə də iştirak etmişdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Quzey Azərbaycan türk-müsəlman əhalisinin qabaqcıl adamları arasında iki fikir ortaya çıxmışdı: 1) Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir dövlət kimi qalmalı və dünya dövlətləri tərəfindən tanınmalıdır; 2) Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi ləğv olunmalı və Osmanlı dövlətinə birləşdirilməlidir. Bu mülahizələr arasında ikincini dəstəkləyən Şeyxülislam Axund Məhəmməd Pişnamazzadə və onun yanında yer alanlar 1918-ci ilin 8 iyulunda Osmanlı hökumətinə, onun Baş naziri Tələt Paşaya ünvanladıkları məktubda öz istəklərini açıq şəkildə ifadə etmişlər. Həmin məktubda yazılırdı: “Səadətli Paşa həzrətləri! 1334-cü ilin (1918) may ayının axırında Osmanlı dövlətinin siyasətinə görə Cənubi Qafqaz Türkləri müstəqil bir Azərbaycan dövlətini elan etmək məcburiyyətindəymişlər. Halbuki müstəqilliyin elanından əvvəl xalqımızın əhval-ruhiyyəsi haqqında Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrindən imzalar toplayaraq nəinki Camal Paşa vasitəsilə sizə məktub təqdim etmiş, hətta teleqraf da göndərmişdik. Bununla bərabər, sülh müzakirələrinin uzandığını və bolşevik zülmünün artdığını görüb anlayaraq millətin nümayəndəsi olaraq özünün müsəlman və türk olduğunu qəbul edən xalqımızın öz türk qardaşlarına ilhaqdan başqa heç bir şeyi tanımayacağı kimi bunun üçün bütün mövcudluğu ilə hər şeyini fəda etməyə hazır olduğunu, əks halda anarxiyanın qarşısının heç bir halda alınma bilməyəcəyini demək məcburiyyətində olduğumuzu Vəhib Paşa həzrətlərinə ikinci dəfə bir ərizə ilə demişdik.

Lakin nədənsə hökumətə, daha doğrusu, özünü hökumət elan etmiş olanlara etimadımız olmadığından, xalqı ilhaqa qarşı, müstəqil ola biləcəyinə inandırmaq təhlükəsinin olduğunu deməkdən özümüzü saxlaya bilmədik. Bu halda fərman sizindir. 8 iyul 1334 (1918)

Zaqafqaziya Şeyxülislamı axund Məhəmməd Pişnamazzadə. İmzalar: Əbdülqədir İsmayıl Əfəndizadə Şəkili, Yaqub Səfərəlioğlu Şəkili, Bayram Niyazi Kiçikxanzadə Zaqatalalı, İsmayıl

İsmayılzadə Gəncəli, Hacı Bəhlul İbrahimov Gəncəli, Həsən Hacımustafaoğlu Adıgözəlov” [17, s.291].

Bu hadisənin üstündən bir müddət keçdikdən sonra müfti vəzifəsini icra edən Mustafa Əfəndizadə Tiflisdən Gəncəyə gəlmiş, 1918-ci il sentyabrın 1-də müfti ilə şeyxülislam könüllü olaraq “Məşixət-i İslamiyyə” deyilən vahid orqanda birləşmək qərarına gəlmişlər. “Məşixət-i İslamiyyə”yə şeyxülislam və müfti ilə birlikdə 31 ruhani - 16 şiə və 15 sünni qazısı daxil olmuşdur. Bununla da, müsəlmanların dini işlərinin idarə edilməsində ikili sünni-şiə ruhani rəhbərliyi aradan qaldırılmış, Qafqaz müsəlmanlarının vahid idarəsi yaranmışdır. Şeyxülislam idarənin rəhbəri, Qafqaz müsəlmanlarının ruhani başçısı, müfti isə onun müavini olmuşdur.

1918-ci ilin 30 oktyabrında Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin imzası ilə hökumətə 367 nömrəli təkliflər məktubu ünvanlanır. Həmin təkliflər 4 bölmədən ibarət idi: 1. Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdlərində “Məşixət-i İslamiyyə” adı altında ruhani idarəsi təsis edilsin və ona Osmanlıda mövcud olan Məşixət kimi tam müstəqillik verilsin; 2. 7 sentyabr tarixli 311 sayılı təqdimatda göstərilən Məşixətin iki sədrindən, hər iki idarənin birləşdirilməsi məqsədi ilə birinə şeyxülislam, digərinə müstəşar, yaxud müşavir adı verilsin; 3. Şeyxülislam iclaslarda iştirak etmək hüququ ilə rəsmən Nazirlər Şurasının üzvü hesab edilsin; 4. Ruhani heyətin komplektləşdirilməsi üçün “Məşixət”in birbaşa sərəncamına kredit ayrılсын. Sadalanan və digər bu kimi dini məsələlərin həll edilməsi məqsədi ilə bizim də iştirakımızla fəvqəladə yığıncaq çağırılсын [6, s.121].

Lakin Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadənin məktubuna Azərbaycan hökuməti tərəfindən uzun müddət cavab verilmədi. İrəli sürülən təkliflər yalnız 1920-ci ilin martında hökumətin geniş müzakirəsinə çıxarıldı ki, artıq bu vaxt Məhəmməd Pişnamazzadə istefa vermiş, onun yerinə isə Ağa Əlizadə şeyxülislam təyin edilmişdi.

Qeyd edək ki, Şeyxülislam Axund Məhəmməd Pişnamazzadə xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin 10 dekabrında şeyxülislamlıq vəzifəsindən istefa verib Gəncə Cümə məscidində axund kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı [18; 19, s.27].

1920-ci ilin 27 aprelində Sovet Rusiyası Azərbaycan Cümhuriyyətini işğal etdikdən sonra bir çox milli ruhlu şəxsiyyətlər kimi Məhəmməd Pişnamazzadə də işğalçı bolşevik rusların təqibinə məruz qalıb həbs olunmuşdur. Sözdə “müstəqil” Sovet Azərbaycanının rəhbəri Nəriman Nərimanov bu haqda məlumat alan kimi Şeyxülislamın azad olunmasına göstəriş vermişdir [6, s.122-123]. Ancaq sonralar da Pişnamazzadə bolşeviklər tərəfindən müxtəlif təqib və təzyiqlərə məruz qalmağa davam etmişdir.

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə 1937-ci ildə 84 yaşında vəfat etmiş və Gəncənin İmamzadə qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Nəticə

Şeyxülislam, axund, molla Məhəmməd Pişnamazzadə din xadimi olsa da, dünyəvi elmlərə də xüsusi diqqət yetirmiş, yeni üsullu təhsil və maarifçilik sahəsində çox böyük xidmətlər göstərmişdir. İlk dövrlərdə Pişnamazzadəni daha çox İslamla bağlı yeniləşmənin tərəfdarı kimi görürük. Onun İslam dininə yanaşması dövrün şərtlərindən də irəli gələrək bütün müsəlmanların oyanışına köklənmişdir. Ancaq zamanla çar Rusiyası müsəlmanlarının, o cümlədən türk müsəlman əhalinin maariflənməsinə

diqqət yetirən Pişnamazzadə bununla da çar jandarmasının diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan onun fəaliyyətində İslamla yanaşı, türklük meyillərinin güclü olması da şübhəsizdir. Hər halda onun Azərbaycan-türk təşkilatı “Difai”nin tanınmış simalarından biri olması təsadüfi deyildir.

Sadəcə, Pişnamazzadənin dünyagörüşündə müsəlmanlıq və türklüyə münasibətdə birinci daha ön planda olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq da o, İslam dini mərkəzli ümmətçi birliyin tərəfdarı olmuş, vahid İslam-türk dövlətini müdafiə etmişdir. Əgər ilk dövrlərdə Pişnamazzadənin İslamla bağlı baxışları keçərli idisə, zamanla türklük və demokratiya məsələlərinin önə çıxması vəziyyəti dəyişmişdir. Bu baxımdan onun Azərbaycanı müstəqil dövlətdən daha çox vahid türk-İslam dövlətinin tərkib hissəsi kimi görməsi, türk demokratları ilə yollarını tamamilə ayırmasına səbəb olmuşdur. Bütövlükdə, Pişnamazzadə şeyxülislam və vətənpərvər bir Azərbaycan türkü kimi öz adını tarixə yazdırmağı bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 cildə, 1-ci cild. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004.
2. Mövlayi Adil. Qafqazda elm dünyasının ulduzları. Bakı: “Bahar”, 2013.
3. Nurullayev Fuad. Şeyxülislamlıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə. Bakı: “Nurlar” NPM, 2014.
4. Nəbi Ceyhun. Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə Azərbaycan mübarizəsində / https://ganca.org/index.php?option=com_content&view=article&id=343:eyxuelislam-axund-mhmmd-pinamazzad-&catid=4:axsiyyatlar&Itemid=3
5. Cavid Hüseyin. Əsərləri. 4-cü cild. Bakı: “Yazıçı”, 1985.
6. Məmmədli Hüseyinqulu. Qafqazda İslam və Şeyxülislamlar. Bakı: MBM, 2005.
7. Əzizov Eldar. “Difai”: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı: SBS, 2009.
8. Bayqara Hüseyin. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992.
9. Bağırova İradə. 20. Yüzyılın Başlarında Azərbaycanda Siyasi Partilər // Azərbaycan Düşünce Tarihi. 2 cildə, 1. cild. Ankara: YTB yayınları, 2021.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 cildə, 2-ci cild. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2005.
11. Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г. Баку: «Елм», 2002.
12. ГИА АР (Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики): ф.62. оп.1, д.59, лл. 79, 87.
13. ГИА АР: ф.524, оп.1, д.30, л. 1-2.
14. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1915-1916). 3-cü cild. Bakı: “Elm”, 2012.
15. Rəsulzadə M.Ə. Şeyxülislamın təsdiqi münasibətilə // “İqbal”, 13 fevral 1915, № 864.
16. Şeyxzamanlı Nağı. Xatirələrim. Bakı: “Vətən”, 2004.
17. Azərbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Arşiv Belgeleri, 1918-1920. Bakı: Teas Press, 2018.
18. “Azərbaycan” qəzeti, 13 dekabr 1918-ci il, sayı 64.
19. Əlizadə Ələsgər, Əliyev Aydın. XX əsr Gəncənin görkəmli elm, mədəniyyət, partiya və dövlət xadimləri. Bakı: “Oskar”, 2008.